

Євгеній Левінзон,
науковий співробітник,
Кам'янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник

СМОТРИЦЬКИЙ ГОНЧАРНИЙ ЦЕНТР НА ПОДІЛЛІ

Статтю присвячено традиційному українському гончарству Поділля, а саме ремісничому осередку, що існував у с. Смотрич Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вивчення й збереження зразків народного гончарства є актуальним та важливим, враховуючи те, що живих майстрів мальованого етнографічного посуду майже не залишилось. Досліджується історія Смотрицького гончарного центру, характеризуються мальовані миски, як найбільш виразні вироби місцевих майстрів, до наукового обігу вводяться нові зразки посуду, зокрема і з чітко датованого закритого археологічного комплексу.

Ключові слова: Поділля, етнологія, кераміка, цех, миска, орнамент, закритий комплекс.

Смотрич – колишня столиця Поділля, ремісниче і торгове містечко, а зараз – селище, центр однойменної територіальної громади, Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Населений пункт розташований у південно-західній частині історико-етнокультурного регіону Поділля, що нині охоплює головним чином Вінницьку область, центр і південь Хмельницької, схід Тернопільської (Артюх 1994, с. 9). Цей регіон уже давно полонив учених різних галузей знань у вивченні історико-культурних, етнографічних, природних багатств краю.

Не є винятком і розглянутий нами Смотрич, давня історія якого стала предметом вивчення вітчизняних істориків ще з XIX ст. Саме тоді з'явилися перші розвідки, що описували історію тодішнього містечка. До них слід віднести працю «батька подільської історії» Юхима Сіцинського (1895, с. 223–235). Він пов'язував заснування Смотрича з епохою Галицько-Волинського князівства, а його розквіт – з правлінням на Поділлі литовських князів Коріатовичів у XIV ст. Вважається, що саме в цей час тут була розташована столиця Поділля та можлива резиденція князів у замку, що не зберігся до наших днів, вперше Смотрич згадується в 1362 р. (Сецинский 1895, с. 223–224).

Ми ж зосередимось детальніше на історії розвитку тутешнього гончарного центру, початки якого, найімовірніше, слід шукати ще в XVI ст. (Прусевич 1916, с. 14).

Одразу ж слід зазначити, що не лише гончарством займалися смотричани, станом на 1880-і рр. Ю. Сіцинський перераховує наступні види місцевих ремесл: гончарство (вироблялись миски і «гладушки» із синьої глини), обробка овчин для кожухів та шкіри для чобіт, виготовлення гребінців з волових рогів тощо (1895, с. 229). А тепер розглянемо вже детальніше виготовлення керамічних виробів.

Найбільш ранньою та фундаментальною працею, присвяченій гончарству Поділля та Смотрича зокрема, є робота Олександра Прусевича «Кустарні промисли Подільської губернії. Гончарний промисел» (1916). За інформацією зібраною дослідником у 1913 р. на території губернії нараховувалось 125 пунктів, де гончарством займалось більше 2 тисяч осіб (1916, с. 11–13). Головним фактором географічного розташування гончарних центрів у верхів'ях і середній течії лівих притоків Дністра, автор звісно називає поклади головної сировини – глини (1916, с. 11).

Як уже зазначалось вище, перша писемна згадка про гончарів у Смотричі сягає XVI ст. (хоча археологічні дослідження цілком ймовірно вказали б і на більш давні етапи існування тут цього ремесла), податкові списки фіксують тут одного гончаря при 11 наявних у регіоні загалом (Прусевич 1916, с. 14).

Гончарі зазвичай селилися компактно в межах своїх населених пунктів («кутками», вулицями), на околицях та в приміській зоні, ближче до сировини (Мельничук 2004 а, с. 86), що також можна пояснити і пересторогами односельчан щодо пожежної небезпеки під час випалювання виробів.

З часом, як і інші кустарі Західної Європи, місцеві подільські гончарі почали об'єднуватись у цехи – закриті організації ремісників, утворені для підтримки і захисту їхніх професійних інтересів, що мали свою особливу структуру, цехові правила, статут тощо. Найбільш ранні згадки про гончарні цехи в Україні датуються тим же XVI ст. (Мельничук 2004 а, с. 85).

Цех складався з майстрів, підмайстрів (челядників) та учнів (хлопців), з їхнього числа обирався цехмістр – очільник об'єднання. Окрім суто професійних функцій, цех мав ще й віськово-оборонне (це добре видно з назв укріплень Кам'янця-Подільського, де збереглися башти Гончарська, Кушнірська Різницька, Кравецька тощо) та релігійне призначення (Сецинский 1895, с. 15-16). Останній аспект зберіг своє значення у смотрицькому цеху аж до 1980-х рр. (Савін 1996), про що йтиметься далі. Головними атрибутами цехової організації була «скринька», в якій міг зберігатись давній документальний привілей – «цехове право» або ж «пергамінова грамота», цехова каса, поминальні книги, ікони тощо. Зберігся для нас і текст цехового статуту смотрицьких гончарів – «Ремісничє положення» XIX ст. Офіційно цехи були скасовані на Поділлі ще в 1900 р. (Сецинский 1895, с. 17; Мельничук 2004 б. с. 87).

Провідні дослідники етнології українського гончарства (О. Пошивайло, Л. Мельничук) називають кінець XIX – початок XX ст. «зенітом», періодом найбільшого розквіту цього ремесла на Поділлі. Це проявилось у досягненні гончарями найвищого рівня художньої майстерності, максимальному різноманітті форм посуду і елементів його декору (Мельничук 2004 с. 13-14).

Мабуть на розквіт смотрицького гончарства мало вплив і розташування містечка біля шляху між Кам'янцем і Проскуровим. Майстри мали змогу активно продавати свій посуд на подільських ярмарках. Імовірно, що в XIX ст. припинилось і виробництво глиняного посуду в губерньському Кам'янці-Подільському, можливо, через відсутність вільного місця і пожежну безпеку. Це теж звільнило ринок для смотрицьких кустарів.

Водночас у цей же час, з 1888 р. простежуються вже початки поступової кризи гончарного промислу на Поділлі. Головними її причинами стали витіснення глиняного посуду фаянсовими та емальованими фабричними виробами, здорожчання деревини для випалу виробів, зменшення поголів'я худоби (а відповідно і скоротилась кількість молочного посуду – у першу чергу «гладущиків») (Прусевич 1916, с. 19-20; Мельничук 2004 а, с. 89). На жаль, майстри народного промислу так і не змогли пристосуватись до нових вимог ринку, і занепад гончарства у майбутньому лише прискорювався.

Проте найбільшої шкоди подільському гончарству нанесла політика розкуркулення і колективізації, боротьби з індивідуальними промислами, вже за радянської влади. Гончарів змушували відмовлятися від їхнього ремесла, насильно зганяли до колгоспів тощо (Щегельський 2012, с. 138).

Щоправда у період Нової економічної політики 1920-х рр., радянська влада ще намагалась знайти компроміс і смотрицьким гончарям запропонували об'єднатись в артіль – одну з трьох взагалі заснованих на Поділлі (Мельничук 2004 с. 16).

Проте вже в 1935 р. артіль було скасовано (Савін 1996, с. 490), а гончарі-кустари піддалися новим гонінням. У повоєнний час заняття гончарством також не віталось: на ремісників накладали все нові податки, змушували виготовляти безкоштовний посуд для колгоспів тощо (Савін 1996; Щегельський 2012). Якщо до війни в Смотричі працювало бл. 25 гончарів, то в 1980-і рр. активно роботою займалось уже лише двоє. Молодь не бажала наслідувати давнє ремесло, а старі майстри поступово відходили у небуття (Савін 1996, с. 487).

Проте, незважаючи на тиск з боку влади та повсюдний занепад гончарства, у Смотричі продовжували жити цехові традиції. Так, навіть у 1980-і рр. у селищі зберігалась «скриня», ікона, поминальні книги, обирався цехмістр, цеховики зобов'язувались накопичувати воскові свічки – «світло» – для панахид за померлими родичами і членами цеху (Савін 1996). Це було унікальне явище в етнології українського гончарства та релігійних традицій у цеховому устрої на Поділлі.

Загалом, дослідникам на сьогодні відомі імена наступних провідних смотрицьких гончарів кінця XIX – початку XXI ст.: Яків Родзянський, Йосип Яглоха, Юхим Грондецький, Максим Небесний, Роман Червоняк, Дмитро Качуровський, Тимофій та Дмитро Небесні, Карпо, Уляна і Василь Білоокі, Яким Лотоцький, династія гончарів Карповичів: Яків, Костянтин, Михайло та Микола, а також багато інших, про кого вже не зберегли пам'ять люди та історія (Івашків 2018; Мельничук 2004 а; Савін 1996; Полохович; Карбовська).

Останній гончар колишнього містечка Микола Карпович, що продовжував справу свого батька, діда і прадіда, раптово помер у 2015 р. (Полохович; Карбовська, с. 196). Разом з цим завершилась і багатовікова історія самотнього гончарного центру. І напевно чи варто вже сподіватись на відродження славного колись на багатьох подільських ярмарках смотрицького мальованого посуду.

Як слушно зауважила докторка історичних наук Людмила Мельничук: «Гончарні вироби дають вагомий матеріал не лише археологам та мистецтвознавцям, але й історикам культури та етнологам. Глина та вироби з неї посідають чільне місце у світоглядній системі подолян, виступаючи важливим чинником поліінформативної знакової системи, неодмінним атрибутом усіх сфер життєдіяльності населення регіону» (Мельничук 2004 с, с. 26).

Найбільш яскравими та важливими у вивченні етнокультури західноподільського гончарства є саме мальовані смотрицькі миски – виразні зразки так званої «народної майоліки».

Проте, перш ніж перейти до опису цих виробів, варто згадати і про технологію їхнього виробництва. Звісно, що першочерговою і надважливою складовою будь-якого керамічного виробу є глина. Як уже йшлося вище, навіть і розташування гончарних центрів Поділля було прив'язане до багатих і якісних родовищ цієї сировини.

Смотрицькі гончарі брали глину (називали сировину також глеєм) за селом на полях, залягла вона неглибоко, на глибині двох штиків. Обирали глину, яка б тримала форму: «... не така, що хату мастити. Ця глина тягнеться, як скло. (...) А ця добра глина буде стояти. Зробив, і з круга трудно зняти» (Савін 1996, с. 488). Є в Смотричі і частина села, що так і називається – Глина (Савін 1996, с. 493).

Саме глей (однорідний і пластичний вид глини жовтого або бурого кольорів) використовувався для виготовлення мисок, до того ж ця сировина потребувала незначної обробки. Привезений з поля глей змішували з водою, розкладали на мішках чи веретах і місили ногами (Прусевич, с. 47, 51). Формування мисок та інших видів посуду звісно відбувалось на традиційному гончарному колі, яке приводилось у дію поштовхом ноги.

Неодмінним компонентом мальованих мисок був ангоб – рідкий глиняний розчин, яким поливали тло виробів. Найчастіше використовували білий фон, для якого ангоб робили з глини цього ж кольору.

Зазвичай миски декорувались поліхромним розписом: червоною, зеленою, чорною фарбами після обливання ангобом. Фарби виготовляли з натуральних матеріалів: червоної глини, мідний або залізний нагар відповідно. Розпис наносився за допомогою волячого рогу з гусячим пером (Прусевич 1916, с. 55; 8).

Поверх розпису покривались миски прозорою поливою – тонким склоподібним шаром, який виготовляли з глету (окису свинцю), піску та інших мінералів (Прусевич 1916, с. 56). Поливані вироби після сушки на повітрі двічі випалювались у спеціальних печах – гончарних горнах, які влаштовували майстри на своїх господарствах.

Коротко охарактеризувавши особливості виробництва керамічних виробів, перейдемо до найбільш відомого і яскравого символу смотрицького гончарства – мальованої миски.

Зразки смотрицької миски є справжньою окрасою багатьох українських і зарубіжних музеїв, а також приватних колекцій. Авторці роботи вдалось ознайомитись з колекцією цих виробів у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі – К-ПДІМЗ).

Колекція музею неодноразово привертала увагу дослідників гончарства. Так, співробітниця музею Ж. Карбовська і А. Ніколаєва розділили наявні у фондовій збірці миски на три хронологічні групи: першої третини ХХ ст., середини ХХ ст., 80-х рр. ХХ ст. У першій, найчисельнішій групі було виокремлено декілька типів і підтипів, виділених на основі аналізу морфології (особливостей форми і розміру посуду) та орнаментики виробів (Карбовська 2018). Нами зроблено спробу дещо змінити хронологічну схему дослідниць, про що йтиметься далі.

На сьогодні найбільш давні та унікальні смотрицькі миски і полумиски 1860–90-х рр. зберігаються у колекціях музеїв Києва (Івашків 2018; Тараненко 2007). У другій половині ХІХ ст. у Смотричі їх робили з високими конусоподібними стінками й широкими відігнутими під кутом вінцями та миски з пружком. Це роботи Якова Родзянського і Юхима Грондецького. Серед найдавніших зразків смотрицької кераміки – неодноразово опублікована велика миска 1860-х рр. з широкими білими, брунатними й зеленими смугами (Клименко 2017; Івашків 2018, с. 204). Цілком, імовірно, що до початку ХХ ст. слід віднести і три миски з фондів К-ПДІМЗ, що мають сферичну або конічну форму стінок, а також широкі, розгорнуті назовні вінця (на зразок подільських макітр) (Фонди) (рис. 1). Декоровані підполив'яним розписом: фляндрівкою, крапками, характерною кривулькою (хвилястою лінією) по вінцям тощо.

Як зазначає знана дослідниця подільської кераміки О. Клименко, вже на початку ХХ ст. і у 1920-х рр. миски мають переважно заокруглені, досить розлогі стінки, наближені до півсфери; стін-

ки полумисків невисокі, широко розгорнуті вгорі. У декорі з'являється особлива пишність, яка з часом відточується і поступово спрощується (Клименко 2017; Івашків 2018, с. 31).

На думку Л. Мельничук, найвищих мистецьких висот досягли смотрицькі гончарі в орнаментативній мисок фляндрівкою (*рис. 1*) – технікою затікання, коли розпис виконувався по рідкому, ще не загуслому ангобу, темною глинкою за допомогою того ж різка та дротика, у результаті виходила композиція з багатарядових сполучених у хвилі чи каскади ліній (Мельничук 2004 б).

Характерною суто для Смотрича і найбільш впізнаваною є миска з білим тлом, на якому зображена несиметрична композиція, центром якої виступає пташка – «когутик», що сидить на гілочці. Оточення птаха теж відрізнялось, зустрічаються зелені листочки, ягоди винограду чи калини тощо (*рис. 2*). Для майстрів цього ж містечка є типовою чорна різка кривулька по вкритих білим ангобом вінцях, аналогів якій у Наддніпрянській Україні більше не зустрічаємо.

Саме до цього часу відноситься зокрема і найбільша частина колекції К-ПДІМЗ – 24 екземпляри (Карбовська 2018). О. Клименко вважає, що час 1920-х рр. став саме для Смотрича періодом найбільшого розквіту. Тут діяло багато майстрів, існував найбільший асортимент виробів (Клименко 2017, с. 30-31).

Яскравим прикладом є миска, що вводиться нами до обігу вперше (передана до фондів К-ПДІМЗ Д. Паровим у 2024 р.). Це виріб великого розміру (29 см у діаметрі), має зрізано-сферичну форму з опуклими, заглаженими зовні стінками. Внутрішнє тло суцільно вкрите білим ангобом, на ньому намальована типова смотрицька композиція з трьох зелених листків в оточенні червоних «ягідок». Край побілених вінець орнаментований чорною кривулькою (*рис. 3*).

Дуже цікавою є вибірка фрагментів шести смотрицьких мисок, виявлених у 2019 р. під час археологічних розкопок вигрібної ями 1920–1930-х рр. у Старому місті Кам'янця-Подільського (керівник – П. А. Болтанюк). Яма була розташована у південно-східному куті внутрішнього дворику «Музею старожитностей» за адресою вул. Іоанно-Предтечинська, 2. На сьогодні це єдиний введений до наукового обігу чітко датований закритий комплекс цих виробів. Даткування виконане за іншим супровідним датуючим матеріалом (наприклад, монети та клеймовані фаянсові вироби). Перш за все вони відрізняються невеликими розмірами: у діаметрі не перевищують 25 см. Ангоб має бежевий відтінок, популярними залишаються традиційні схеми розпису, плавна чорна кривулька по вінцю (*рис. 4*). Присутні зображення червоних крапок, концентричні кола, рослинні елементи тощо.

Окрім того, під час археологічних розвідок 2024 р. автором спільно з І. Стареньким було виявлено до десятка фрагментів смотрицьких мальованих мисок на березі Дністровського водосховища на території с. Малинівці. Виявлений підйомний матеріал вказує зокрема і на географію поширення виробів смотрицьких майстрів.

У повоєнний час явним стає занепад ремесла. Миски не перевищують розмірів виробів 1920-х рр., ще існує, але проте значно спрощується традиційна схема «пташка на білому тлі». Зображення «когутика» стає більш схематичним і грубим. Причини цього занепаду вже описувались вище. До цього часу серед інших відносяться роботи Карпа і Уляни Білооких, Якима Лотоцького та інших (Клименко 2017).

Вироби 1980-х рр. уже цілком втрачають характерні для смотрицьких мисок риси. У фондосховищі містяться три прості побутові невеликі миски зрізано-сферичної форми, виготовлені з червоної глини, прикрашені крапуванням білою фарбою, що утворює квітку, або ж просто звичайною окискою. Вироби вкриті прозорою поливою (Фонди).

На жаль, відсутні у колекції К-ПДІМЗ вироби останнього смотрицького гончаря – Миколи Карповича 1990–2010-х рр. Він намагався наслідувати майстерність діда й батька і зрідка продовжував виготовляти розписні миски. До того ж і собівартість цих виробів привертала увагу лише поодиноким поціновувачів традиційного подільського посуду (Полухович).

Таким чином, нам вдалось охарактеризувати, по-перше, технологію виробництва гончарного посуду, що використовувалась місцевими майстрами протягом століть. По-друге, ми проаналізували найбільш яскравий і впізнаваний елемент смотрицького гончарного центру – мальовану миску. Було простежено еволюцію цих виробів, їх характерні ознаки у морфології та що найголовніше орнаментативі. До обігу введені нові чітко датовані матеріали з археологічних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Артюх, Л. Ф., Балушка, В. Г., Болгарович, З. Є. (ред.) 1994. *Поділля: історико-етнографічне дослідження*. Київ: Доля.
- Івашків, Г., Лозинський, Т. (ред.). 2018. *Мальовані миски Поділля. Альбом. Серія «Українське народне мистецтво»*. Львів-Київ: Майстер книг.
- Карбовська Ж., Ніколаєва А. 2018. Колекція смотрицьких полив'яних мисок з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. В: Заремба, О. О. (та ін. ред.). *Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія і Фортифікація України»*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 194-204.
- Клименко О. 2017. Гончарство Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як мистецьке явище. В: Заремба, О. О. (та ін. ред.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею заповідника*. Т. 1. Кам'янець-Подільський, с. 236-253.
- Мельничук Л. С. 2004 б. *Гончарство Поділля в другій половині ХІХ – ХХ століттях: історико-етнографічне дослідження*. Київ: УНІСЕРВ.
- Мельничук Л. С. 2004 с. *Гончарство Поділля в системі етнокультури українців (друга половина ХІХ–ХХ століття)*. автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.05. Київ.
- Мельничук Л. С. 2004 а. Гончарні цехи Поділля ХVІ–ХІХ ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 74-76, с. 85-90.
- Полухович Д. Столиця, яка стала селом. *Zbruc*. [online]: <https://zbruc.eu/node/29896> [Дата звернення: 25.02.2024].
- Прусевич А. 1916. *Гончарний промысел в Подольской губернии. Кустарные промыслы Подольской губернии*. Каменец-Подольск: Тип. Подольского Губернского Правления.
- Савін Ю. 1996. Бесіди з гончарами Смотрича Дунаєвського району Хмельницької області. *Українське гончарство*, 3, с. 486-495.
- Сецинский Е. 1895. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд. В: Яворницкий, Н. И. (ред.). *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Вып. 7. Каменец-Подольский: Типография Подольского Губернского правления.
- Титаренко В. 2007. Миски Поділля. Альбом. Київ: Народні джерела. *Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*.
- Щегельський В. В., Гудима В. В. 2012. Гончарний промысел на Поділлі у дослідженнях наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. В: Погорілець, О. Г. (ред.). *Науковий вісник «Межибіж»*. Ч. 2. Хмельницький: ПП Мельник А. А.

Yevhenii Levinzon,
Researcher, Kamianets-Podilskyi
State-Historical Museum-Reserve

SMOTRYCH POTTERY CENTER IN PODILLIA

The article is devoted to the traditional Ukrainian pottery of Podillia, namely the craft center that existed in the village of Smotrych, Kamianets-Podilskyi district, Khmelnytskyi region. The study and preservation of samples of folk pottery is relevant and important, given that there are almost no living masters of painted ethnographic pottery left. The history of the Smotrych Pottery Center is studied, painted bowls are characterized as the most expressive products of local masters, new samples of dishes are introduced into scientific circulation, including from a clearly dated closed archaeological complex.

Keywords: Podillia, ethnology, ceramics, corporation, bowl, ornament, closed complex.

Рис. 1. Миски початку ХХ ст.
(фонди К-ПДІМЗ)

Рис. 2. Миски з «когутиками», перша третина ХХ ст.
(фонди К-ПДІМЗ)

*Рис. 3. Миска
першої третини ХХ ст.
(передана до фондів
К-ПДІМЗ у 2024 р.)*

1

2

3

*Рис. 4. Миски 1920–1930-х рр.
з археологічних досліджень
П. Болтанюка
у Кам'янці-Подільському
(Яма №1, Іоанно-Предтечинська, 2)*